

<https://doi.org/10.15407/fd2025.01.082>

УДК 172.4

Сергій ПРОЛЕЄВ,

доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу філософії культури, етики та естетики
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України,
01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
uffon@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1563-712X>

ВІЙНА ТА МИР ЯК МОРАЛЬНІ ІМПЕРАТИВИ СЬОГОДЕННЯ

У статті розглянуто війну та мир як виміри існування глобального світу. Вони окреслюють ситуацію цивілізаційного вибору, який або уможливить продуктивний розвиток планетарного людства, або призведе людство до катастрофи. Війна визначається як фатальна стратегія, яка завжди мала екстраординарний характер попри поширеність явища війни. Фатальність війни визначається подвійно. По-перше, тим, що в кінцевому підсумку всі учасники війни програють: у війні немає переможців, оскільки участь у війні нищить потенціал розвитку. По-друге, тим, що війна генерує відчуження людини та руйнацію нормативності. Цей ефект розкривається через аналіз двох процесів деформації людського буття: розлюднення людини та знецінення цінностей. Основою відповіді на питання «як можлива сучасна війна?» стає обґрунтування світової кризи нормативності, яка розгортається у глобальній дійсності. Сучасна війна вже набула всесвітнього характеру попри те, що театри військових дій — в Україні та на Близькому Сході — поки що є локальними. Її специфіка розкривається через оскарження трьох очевидностей війни, які властиві її узвичаєному розумінню. Перша очевидність полягає в класичному розумінні війни як політичного інструменту («продовження політики насильницькими засобами»). На противагу цьому стверджується, що в певні історичні періоди війна

Цитування: Пролеєв, С. (2025). Війна та мир як моральні імперативи сьогодення. *Філософська думка*, 1, 82—97. <https://doi.org/10.15407/fd2025.01.082>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

може стати самоціллю і перетворитися на усталений спосіб існування суспільств; треба бути готовими до того, що нині глобальне людство в такий період вступає. Друга очевидність — це самі військові дії. Однак справжньою основою війни є зростання ролі насильства в життєдіяльності людей, яке впливає з примату інтересів над цінностями. Витоком війни є деградація та заміщення цінностей інтересами. Третя очевидність — наслідки війни. Це не тільки безсумнівні руйнації та смерті, а й розлюднення людини. Як тригери сучасної війни визначено маніакальні ідеократичні режими, ретроградні стратегії глобалізму та боротьби держави за своє існування.

Ключові слова: війна, мир, глобальний світ, криза нормативності, знецінення цінностей, держава.

Війна є доволі звичним явищем в історії людства. Важко виявити скільки-небудь тривалі періоди, навіть роки, коли б десь у світі не точилася чергова війна. Водночас ця поширеність війни як практики людських стосунків, досягнення інтересів та розв'язання суперечностей аж ніяк не робить її нормальним станом людського буття. Війна завжди екстраординарна. Але чи цілком справедливе таке твердження з огляду на досить численні історичні приклади суспільств, вся структура та форми життєдіяльності яких передбачали ведення війни як їхній нормальний спосіб існування? Якщо ж надати війні більш широке значення застосування насильства як визнаного способу здійснення відносин між людьми, то війна в загальному масиві людського буття має всі шанси переважити мир. Адже мир — це не просто стан існування, коли гармати не стріляють, а існування в просторі, вільному від насильства і впорядкованому правом та мораллю, а не явними чи прихованими виявами примусу та сили. Зважаючи на це, можна з прикрістю констатувати, що людство дотепер переважно перебуває у стані варварства, а не цивілізації (якщо застосувати ці дистинкції, широко вживані гуманітарною думкою XIX століття).

Питання війни та миру наново реактуалізується нинішньою війною, яка вже стала всесвітнім явищем та визначає світовий порядок денний. І це питання виводить за межі розгляду війни як певного соціально-політичного явища, детермінованого тими чи тими різноякісними причинами. В контексті сьогодення, яким є глобальна дійсність, війна та мир постають як *цивілізаційний вибір людства* — той вибір, яким або буде створена перспектива сталого продуктивного розвитку, або такою перспективою стане катаклізм, здатний відкинути людство далеко назад. Так позначені альтернативи начебто роблять вибір однозначним, однак в реальності глобального світу картина значно складніша і важко сказати — з огляду на дії держав і стан міжнародних відносин — що отримує перевагу: мир чи війна? Показово, що нині до прихильників війни долучився новообраний президент США Трамп. Він, попри свою демагогію про прагнення припинити війну в Україні, вже здійснив чимало заяв та кро-

ків, які передбачають використання сили як основного інструменту міжнародних стосунків (та й у його внутрішній політиці спостерігається подібна тенденція). Звісно, можна списувати подібну риторику на особисту екзальтованість Трампа, але згадаймо, що президент — не особа, а вагома політична інституція. І якщо подібна поведінка стає можливою, то це свідчить про якість всієї американської політичної системи і змушує думати про американську демократію у минулому часі. Якщо політична культура, яку демонструє Трамп, візьме гору, доведеться зробити висновок, що США перестали бути демократичною країною і мають сприйматися як один із авторитарних режимів — нарівні з Росією, Китаєм та іншими подібними прикладами.

Це варто, особливо для України, зрозуміти своєчасно. Бо мислити за колишніми стереотипами «лідера вільного світу», «оплоту демократії» тощо вочевидь не доводиться, а безпідставна довіра до цих маркерів надто дорого вартує країні. Якби така безглузда і злочинна довіра не була виявлена політичною верхівкою України на початку 90-х, і країна зберегла б арсенал — не стратегічної, ні — тактичної ядерної зброї, то й нинішня жакхлива війна з усіма її бідами та горем ніколи б не розпочалася. Сьогодні важливо не наступити на ті самі граблі, що є тим більш імовірним з огляду на те, що якість керівної верхівки в нашій країні вочевидь не поліпшилася.

Фатальність війни

Війна є фатальною формою людських взаємодій та відносин. Характеристика фатальності не випадкова і не суттєва, вона має цілком раціональний сенс. Навіть подвійний сенс. Саме слово відсилає до свого витоку — фатум, невідворотний закон долі, який визначає наперед непереможний хід подій. Такою виглядає війна в історії людства. Всі намагання людей створити сталі системи мирного існування давали вельми скромні й локальні результати. Це стосується як відносин між державами, так і стосунків усередині суспільств. В історії цивілізації людина виявила себе напрочуд немирною істотою. Причому передусім саме *не-мирною*, а не воєнничою. Власне воєнничих культур, спосіб існування яких передбачає ведення війни та прагнення її, порівняно небагато. Приклади воєнничих кочових народів, римлян періоду Республіки чи скандинавських норманів вельми виразні, але складають у загальному масиві людської історії досить невелику частку. Значно масивнішою є частка насильства і конфліктів, спродукована просто невмінням і нездатністю людей жити мирно. Розбрат бере гору частіше, ніж спроможність консенсусу та згоди. Виходячи з цього можна подумати, що людство неначе приречене на війну. Численні розвідки в обширі такого формулювання питання сягали

аж біологічної природи роду людського та пов'язували немирність людини з агресивністю наших прапращурів — перших гомінід (Lorenz, 1983). Втім, навряд чи людина приречена на війну своєю біологічною природою — радше її немирність інспірується соціальним устроєм її буття (з властивими йому наднавантаженнями різного роду на психіку індивіда та стосунки, неблагополуччям, відчаєм, злиденністю, злобою) та спокусою прямого застосування сили задля досягнення власних цілей.

Поряд з означеним фатальність війни має й інше, ще більш вагоме значення. Коротко його можна визначити максимою: *війна не має переможця*. Зрештою програють всі учасники війни — як переможені, так і переможці. Виграють ті, хто не брав участі у війні. Цей парадоксальний результат пояснюється просто: участь у війні завжди означає руйнації, втрати і непродуктивні витрати ресурсів та виробничих потуг. Війнами звісно створювалися великі імперії, але, по-перше, ніхто не прорахував, яким би був розвиток людства без цих наддержав, а по-друге, війни також спричинили й падіння цих імперій (як і знищення безлічі народів, чий продуктивний розвиток вірогідно більше сприяв би поступу людства, ніж всі здобутки завойовників). Звідси впливає висновок, що війна — завжди поразка людства та людської культури в її достеменному сенсі людяності. Це судження не є валідним фактично, адже історично існують і войовничі культури. Однак справедливості цього твердження оприявнюється на вищому рівні нормативних презумпцій життя роду людського. Дійсність регулятивних принципів визначається не їхньою емпіричною фактичністю, а здатністю забезпечувати продуктивний розвиток людини.

Ми далекі від думки досягнути всі виміри суперечливого і складного феномену війни. Виділимо лише аспекти чужості та руйнації нормативності, які генерує та примножує війна. Окрім безлічі інших ефектів, війна робить людину чужою самій собі та підриває самі основи співжиття людей, переводячи його в режим ворожості, агресії та насильства. Цим водночас нищиться сама можливість нормативності, яка виходить за межі приписів сили. Відповідно війна породжує дві головні форми чужості: розлюднення людини та знецінення цінностей. Розглянемо їхній зміст та механізм дії.

Три очевидності війни та їх оскарження сьогоденням

Розгляд побудуємо наступним чином: спочатку здійснимо критичний розгляд трьох фундаментальних очевидностей сучасної війни і висунемо на протипагу кожній з них окрему *не-очевидність* війни. Цей розгляд прокладе шлях до засадового питання: «Як можлива сучасна війна?» Загальним сенсом відповіді на нього стане криза нормативності в глобалі-

зований дійсності, що має низку виявів. Потім перейдемо до міркування про геополітичні тригери сучасної війни, власне про найважливіший її *каталізатор*, що є проекцією глобальної кризи нормативності на актуальну дійсність глобального людства.

Війна стала визначальною ознакою сучасного світу. Це, звісно, не просто російсько-українська війна. Вона, як вище зазначалося, вже набула *всесвітнього* характеру. За театром військових дій її ще не можна назвати Світовою війною, але так чи так в неї вже сьогодні залучені десятки держав і, безумовно, всі провідні країни світу. Однак не ця емпірична обставина змушує казати про війну як чільну ознаку нашого часу. Важливо розкрити підвалини нинішньої війни та її *всезагальний* характер, який впливає з особливостей глобалізованого світу.

Здається самоочевидним і безсумнівним, що *війна ведеться задля чогось* — для досягнення певної політичної мети. Не випадково, згідно з класичним визначенням, війна є «продовженням політики насильницькими засобами» (Клаузевіц, 2018: с. 17). Це начебто робить війну інструментом, засобом досягнення цілей. Однак не все так просто. За певних умов війна здатна перетворюватися на узвичаєний спосіб існування суспільства та політичної системи. Тоді війна з засобу перетворюється на мету — стає самоцільною. Можна побачити в історії людства певну циклічність, коли тривалі періоди миру перериваються не просто війною — військовим конфліктом, а періодами войовничості та воєн. Прикладом може слугувати європейська історія останніх двох століть, коли після кількох десятиліть — ледь не півстоліття — миру межі XIX—XX століть, отримали близько тридцяти років війни (хай і з перервами у вигляді нестійкого миру). Після того мали знов близько 80 (або рахуючи від завершення корейської війни — 70) років миру, який перервався на початку 2022 року поточною війною. Я невеликий прихильник спроб шукати в історії циклічність. Але те, що велика війна не залишається окремою подією, а спричиняє світ, в якому насильство легалізується та стає узвичаєним, тобто війна в її різноманітних проявах перетворюється на доволі усталений спосіб існування суспільств, виглядає цілком небезпідставно. Не буду наразі занурюватися у непросте питання, чому так трапляється і що за цим стоїть. Зазначу лише, що це сукупність гетерогенних, відмінних за своєю природою чинників.

Серед них варто звернути увагу на прикметну *інструменталізацію та функціоналізацію способу буття* людей. Ця інструменталізація та функціоналізація способу людського буття свого часу була розкрита (навіть додав би — *викрита*, розвінчана!) низкою видатних мислителів протягом 30—40 років — від Гайдегера та Горкгаймера до Маркузе та Фрома. Ця філософська критика звела рахунки з індустріальним суспільством та відчуженням і інструменталізацією людини в техногенній цивілізації.

В перші десятиліття ХХІ століття маємо новий виток подібного ж явища: інструменталізації та функціоналізації способу життєдіяльності, але вже на принципово іншій основі *інформаційних технологій*. Інфоніка та її потужний ефект у вигляді глобальної інфосфери створює істотно новий виклик і ризик для людського життя, який недостатньо розуміти за старою логікою техніки. Людина перестала бути коліщатком заводського конвеєра, але перетворилася на додаток до інформаційного пристрою, гаджета. На інакшому ґрунті та з інших джерел постає схожа симптоматика відчуження та інструменталізації людського буття. Ця ситуація закономірно потребує нового кола філософської критики.

Наразі утримаюсь від подальшого розгортання цих міркувань, позначу лише важливий для нашої теми висновок: розуміти війну лише як засіб досягнення певних політичних, соціальних, економічних цілей є щонайменше одностороннім. Для певних періодів війна перетворюється на усталений спосіб існування суспільств, і треба бути готовими до того, що нині глобальне людство в такий період вступає. Такого роду застережувальне розуміння потрібно зокрема для того, щоб запобігти гіршому розвитку подій і втримати стихію війни в певних межах.

Друга очевидність війни — це те, в чому війна полягає. Начебто цілком зрозуміло, що війна полягає у запусках ракет, пострілах гармат, захопленні територій тощо — і, звісно, в різноманітних руйнаціях та загибелі людей, які супроводжують всі військові дії. На це важко щось заперечити. Але водночас варто зазначити, що це — лише *емпірична картина війни*. Її, так би мовити, перший, передній план. Однак за ним розташовується другий — менш очевидний, але не менш важливий для розуміння сутності війни вимір. Він полягає у *місці та ролі насильства в життєдіяльності людей*.

Застосування сили в її найрізноманітніших виявах стає все більш поширеною практикою сучасних суспільств. Йдеться навіть не про соціологію насильницьких злочинів, а про більш потужні явища. Серед яких — нехтування правами та їх руйнація, деструкція автономії особи, маніпуляції свідомістю, які за своїм ефектом подібні до насильства. Насильство стає все більш масовим та узвичаєним способом дій. Яскравим прикладом є політичне життя США, яка сприймається як начебто лідер світової демократії. Але перший в історії штурм громадянами Капітолію, спроба насильницького скасування результатів президентських виборів, маніпуляція поважними політичними партіями по суті одним вождем — все це свідчить про деградацію політичної системи демократичного ґатунку. Насильство — вже війна. Тому осягнення феномену війни має охоплювати не лише перший, емпіричний план бойових дій, а й другий план — присутність насильства у життєдіяльності суспільства.

Однак за другим планом розташовується ще глибший, третій план. Він охоплює вже не самі практики, а їхні засновки, спонуки дій. Для цього плану головною характеристикою є незаперечно *перевага інтересів над цінностями*. І не просто перевага, а деструкція та заміщення цінностей силою інтересів. В цьому і полягає глибинна сутність війни. Війна в основі своїй є витіснення цінностей інтересами. Там, де втрачає силу чинник нормативності і починає незаперечно панувати влада інтересів, там починається війна. Адже сам по собі інтерес — це сила, яка прагне взяти гору над іншою силою. А де діє сила, а не право, де усунута роль цінностей, там спалахує війна.

Нарешті, *третья очевидність* — це наслідки, якими *оприявнює себе війна*. Очевидно, що наслідками війни є зруйновані міста та загиблі люди. Однак поряд з цим є менш наочний, але ще загальніший результат — це *розлюднення людини*, нищення людяності в усіх її вимірах, втрата людського в самій людині. Різноманітні вияви цього розлюднення набувають загального вираження у габітусі «людини війни». Є відомий вислів, що «війна триває, доки не похований останній полеглий солдат». Можна сказати, що війна завершується не підписанням мирної угоди, а триває доти, доки залишається бодай одна «людина війни». Це нагадує процес згасання вогнища, яке існує доти, доки жевріють останні вуглики. Найнебезпечніша війна — та, що триває в самій людині. І одночасно розлюднення людини відбувається паралельно зі знеціненням цінностей.

Таким чином, на противагу трьох очевидностям війни ми прийшли до *трьох не-очевидностей сучасної війни*. Перша — переростання війни з засобу досягнення політичної мети в самоцільний спосіб існування, війна як узвичаєний *modus vivendi*. Друга неочевидність — війна полягає передусім не в самих бойових діях, а у зростанні ролі й потуги насильства в життєдіяльності людей, яке (зростання насильства) своєю чергою інспіроване деструкцією та витісненням цінностей переважною силою інтересів, що монополізують роль спонук та регулятивів людської діяльності. Третя неочевидність — головним ефектом війни є не просто руйнації та загибель людей, а розлюднення людини. Це своєрідне проникнення війни в середину людини, внаслідок якого людина — власне, її людяність — гине в ній самій. Суголосно зі розлюдненням людини відбувається і знецінення цінностей.

Чи залишились ціннісні орієнтири в сучасному світі?

Відповідно постає дражливе питання: яке місце займають цінності як такі в сучасному світі? Наскільки взагалі життя сучасної людини, соціальні інтеракції, політичні практики є ціннісно орієнтованими?

Сучасний глобалізований світ переживає кризу нормативності. Йдеться не про «переоцінку цінностей», коли одна нормативна система по-

ступається місцем іншій. Підважується сама здатність ціннісно орієнтованої поведінки. Це радикальна криза нормативності, яка виявляється у занепаді самої інстанції належного. Нам мимоволі здається, що певні цінності існують та виконують свою регулятивну функцію завжди. Здебільшого історично так і є. Однак особливість актуальної сучасності полягає у знеціненні цінностей як таких. Належне втрачає вагу та вплив як визначник людського життя та різноманітних практик — соціальних, політичних, економічних, екзистенційних. Існує цілий комплекс різнорідних причин цієї прикрої і небезпечної трансформації.

Зауважу лише, що одним з головних чинників цього процесу є розвиток сучасних інформаційних технологій та витворене ним глобальне інформаційне середовище. Яке на сьогодні вже неточно іменувати середовищем. Адже потужна асиміляція інформаційними технологіями практично всіх сфер та виявів людського життя породжує *ефект інфовлади*. Інфопристрій, умовно кажучи, гаджет, стає універсальною опосередковувальною ланкою будь-якої людської дії. Це створює не лише розмаїті інфозалежності людини. Відбувається розклад та деструкція аутентичних культурних структур і парадигм глобальним знеособленим інформаційним середовищем. Цей процес є одним з чільних виявів інфовлади.

Криза нормативності охоплює весь світ, але, природно, в різних суспільствах виявляє себе по-різному. Головна диспозиція, якою сьогодні визначають світову геополітичну ситуацію — це протистояння авторитаризму та демократії. Така оптика має вагомі підстави, але в такому вельми загальному вигляді є надто схематичною. Адже те, що називають демократією є доволі неоднорідним явищем, істотно відмінним в різних суспільствах. По-друге, в самих демократичних устроях — навіть у так званих «розвинених демократіях» — бачимо відчутні авторитарні тенденції (прикладом чого можуть служити ті ж США чи явище євробюрократії). З іншого боку, авторитаризм передбачає не тільки певну монополізацію влади правителями, але й відповідальність їх перед підданими. І ця відповідальність інколи може бути потужнішою, ніж відповідальність демократичних лідерів.

Щоб зрозуміти небезпеку і перспективу війни як стану глобального світу, варто не обмежуватись схемою геополітичного протистояння демократичного і авторитарного таборів. Як вже відзначено, знецінення цінностей в різних країнах відбувається по-різному. Граничний випадок деградації ціннісного чинника складають екстремальні політичні режими, в яких ціннісний складник цілковито анігільований панівною політичною ідеєю. Такі режими доречно назвати маніакальними політичними режимами. Це поняття начебто зі словника психіатрії, а не політології, і тому здається, що його застосунок неприйнятний. Але, на жаль, раціональність людської діяльності не безумовна, і можна спосте-

рігати в історії ситуації масового затьмарення свідомості під впливом деяких чинників. В маніакальних режимах спостерігається виродження і витіснення ціннісного чинника ідеєю-фікс. Це по суті екстремістські ідеократичні режими, в яких панівна ідея підпорядковує собі всі сфери життя та заміщає їхню автономну логіку. Маніакальні ідеократичні режими не передбачають матрицю розвитку, а є одержимими ідеєю-фікс. Це не просто авторитарні режими — адже й авторитаризм передбачає певну модель розвитку. Натомість маніакальний режим зациклений на певній ідеї, для реалізації якої готовий жертвувати усіма складовими суспільного життя: добробутом громадян, їхніми правами, економічними інтересами, життями людей тощо. На сьогодні маємо у світі три маніакальні ідеократичні режими — путінська Росія, аятолівський Іран та кимівська Корея. Вони запускають *протистояння* авторитаризму і демократії, а не самі належать йому. Ці режими є каталізаторами глобальної війни.

Коли йдеться про війну та мир як моральні імперативи, мається на увазі не просто площина моральних оцінок, як щось супутнє іншим характеристикам цих явищ. Йдеться взагалі про розуміння дійсності в координатах добра і зла. Тут до місця пригадати вирок Нюрнберзького міжнародного суду, який засудив розв'язування агресивної війни як найтяжчий злочин проти людства. Він вдається до понять добра і зла як вихідної системи суджень та оголошує: «Війна посутньо є злом. Її наслідки не обмежуються лише воюючими державами, а впливають на весь світ. Таким чином, розв'язування загарбницької війни є не лише міжнародним злочином; це вищий міжнародний злочин, який відрізняється від інших військових злочинів лише тим, що містить в собі у сконцентрованому вигляді все зло, властиве в кожному з них» (International Military Tribunal, 1946: р. 421). Використання понять добра і зла як ключових визначників сутності війни та, відповідно, миру, робить судження посутньо моральним. Адже мораль та етика якраз і передбачають сприйняття дійсності в координатах добра і зла. Такий підхід Міжнародного трибуналу, який визначив злочинність нацистського режиму та розв'язаної ним агресивної війни саме на моральних засадах, не має дивувати. Він є виявом і логічним наслідком миру як базової, основоположної цінності модерної цивілізації. Вся природно-правова парадигма, яка стала засновком модерної соціальності, просякнута інтенцією забезпечення миру.

Це стає ще більш очевидним, якщо зважити на імператив миру не просто як запобіжник війни, а як вилучення насильства з людських відносин в усіх сферах життєдіяльності. Тоді в один ряд з хрестоматійними прикладами на кшталт трактату Гуго Гроція і творів Гобса, Лока та просвітників стануть також інші витвори модерної думки, які здійснили кардинальну трансформацію ключових соціальних практик. Це і принцип толерантності, виношений в горнилі жорстоких релігійних воєн, і

трактат «Про злочини і покарання» Бекаріа, який змінив суть правової відповідальності з розправ над тілом на обмеження свободи. Це і «відкриття дитини» та виведення її з дисциплінарної матриці дорослого (Коменський та інші просвітники). Це, зрештою, в економічній царині вилучення з механізму господарювання позаекономічного примусу (того ж насильства) і створення принципово інакшої моделі на основі ідей вільного споживчого запиту і вільного підприємництва (ринок Адама Сміта). Все те, що називають модерною емансипацією людини так чи так є обстоюванням примату миру, як єдино можливого режиму існування та дієвості людської свободи, антиподом і запереченням якої виступає насильство в його різноманітних виявах. Насильство, а отже війна.

Звісно, з тези про мир як основоположну цінність модерної цивілізації не варто робити висновок про якусь історичну ідилію. Навпаки, розв'язування особистої енергії та ініціативи учасників суспільства, підвищення рівня безпеки суспільного життя та інші продуктивні перетворення пройшли через драматичну стадію опанування їх суспільством. Достатньо пригадати криваві ексцеси Великої французької революції, щоб зрозуміти, наскільки непростим був цей процес. Також ця енергія емансипації вилилася в зовнішню експансію модерної цивілізації та упокорення нею світу, і здебільшого далеко не мирними засобами. Ця суперечність промислювалася ще Кантом, який пояснював її відсутністю світового громадянського суспільства, яке одне може бути гарантом миру (Kant, 2015: S. 8).

Може здатися парадоксальним, але за кілька останніх століть, які стали періодом утворення всесвітньої історії і зрештою призвели до нинішньої ситуації глобального світу, людство мало просунулося у створенні нормативного режиму міжнародних відносин — інакше кажучи, системи стосунків між суспільствами, підпорядкованої певній нормативності. Якраз ситуація сьогодення з її зростаючим насильством і зрештою безпорадністю світової спільноти перед війною оприявила, що як і століття тому світ залишається заручником балансу сил, а не гарантованим системою права. Попри всю безглуздість війни в сучасних умовах, вона досить успішно активує себе як спосіб міждержавних стосунків і досягнення політичних цілей. Засуджена і начебто відкинута у кривавому XX столітті, вона повертається у столітті XXI. Якою є природа цього доволі неочікуваного повернення?

Вочевидь глобальна дійсність, яка цілком окреслилася на кінець XX століття, вимагає напрацювання істотно інших соціально-політичних форм життєдіяльності, які уможливлять існування та розвиток всепланетного людства. Безліч узвичаєних патернів поведінки, інститутів, пріоритетів, схем діяльності тощо виявляють свою недоречність і мають відійти в історичне минуле. Але це, своєю чергою, активує потужні ретро-

градні практики, якими прагне реанімувати себе порядок дійсності, що відходить у минуле. Одним з потужних виявів цього є повернення політик глобалізму, тобто прагнень світового панування. Здавалося, що з крахом біполярного світу ця диспозиція вичерпала себе і не має сенсу у глобальному спільно-світі. Однак минуле повертається та активно зазіхає на теперішнє. Чим живиться цей цілком анахронічний, ретроградний по суті тренд? У зв'язку з цим питанням варто звернути увагу на долю в глобальній дійсності того, що узвичаєно називають головним політичним інститутом, а саме держави.

Держава стає реліктом?

Держави в історії людства існують настільки давно, що начебто саме собою розуміється, що вони будуть існувати завжди. Подібне відчуття не дивне, якщо зважити, що держава є однією з ключових складників людської цивілізації. Звісно, протягом її історичного поступу вони змінювалися аж до невпізнанності, що дотепер живить дискусії про природу та соціальний ефект держави. Однак що б під державою концептуально не розумілося, саме визнання її як системоутворювального елемента цивілізації не піддається оскарженню (якщо, звісно, сама цивілізація розуміється в досить чіткому сенсі певного періоду та типу історичного розвитку, а не розширюється до смислових меж, що, по суті, збігаються з поняттям культури). Оптику цієї «неминущості» держави живить та підтримує й узвичаєність сучасного соціального досвіду, яку можна висловити простою констатацією: «а як же можливо обійтись без держави?» Уявити життя складних великих суспільств без інституту держави виглядає цілковито неможливим.

Однак якщо якимсь чином осягати сенс історичного розвитку, то одним з його визначень може стати «перетворення неможливого на можливе». Те, що постає в історичному сьогодні, здавалося просто незбагненним навіть в історичному вчора, не кажучи про більш давні часи. Людську свідомість просто рятує здатність швидко забувати та не втримувати у полі своєї уваги радикальні метаморфози дійсності. Поряд з цим загальним міркуванням зверну увагу на кардинальну зміну людської цивілізації, яка відбувається в наш час — на початку XXI століття. Понад те — *вже відбулася* в актуальній сучасності. Йдеться про завершення ери виробництва як стрижня життєдіяльності людини та основи консолідації суспільства.

У світлі цього держави все відчутніше стають пережитками сьогодення, архаїчними формами організації соціальності, своєрідними історичними реліктами. Таке твердження може здатися не лише дивним, а й просто безпідставним, навіть безглуздим. Порівняно з ним навіть

вочевидь поспішне і доволі кон'юнктурне твердження про «кінець історії», яке спричинило чимало інтелектуальних хвиль, видається значно обґрунтованішим і не позбавленим підстав в контексті краху біполярного світу наприкінці XX століття. Не буду наразі обґрунтовувати заявлену тезу, висловлюся лише у вигляді *теоретичного припущення*: світ глобалностей створює такий режим людського існування, в якому ефект держави стає все більш анахронічним і перешкоджаючим. Той спосіб організації передусім спільного (соціального) буття людей, який передбачає держава, перетворюється на гальмо суспільного розвитку в його різноманітних вимірах. Інакше кажучи, за корисний ефект від дій держави суспільство сплачує завелику ціну — бо спосіб, в який держава досягає чогось корисного, значно поступається шкоді, яку цей самий спосіб заподіює.

Умовною ілюстрацією цього може бути діяльність правоохоронних та, особливо, контролювальних органів в деяких сегментах суспільного життя. Скажімо, якщо для пошуку крадія умовної 1000 потрібно профінансувати роботу правоохоронних органів на 10 000, то вочевидь збитки від такої діяльності значно більші за збитки від самого злочину. Звісно, про правові питання не можна міркувати в суто економічній матриці. Головним продуктом діяльності правоохоронних органів є правопорядок, забезпечення та підтримка режиму нормативності в суспільному житті й пов'язана з цим функція гарантії прав, безпеки тощо. Це цілком зрозуміло, і я далекий від думки оскаржувати необхідність підтримання правопорядку. Однак визнаючи таку необхідність, не варто забувати і про схильність державних органів до замикання своєї діяльності на власну доцільність. Інакше кажучи, деструктивний ефект державних органів пов'язаний насамперед не з їхнім функціональним призначенням, а з їхньою тенденцією працювати на самих себе, на посилення свого впливу в суспільстві та обстоюванні власних інтересів. Це є *чинником панування* в діяльності держави взагалі та її структур зокрема. Деструктивною та архаїчною в актуальній сучасності є не «держава як така», а діяльність держави як конкретної *системи панування в суспільстві*. Оскільки ж панування стало невіддільним від сучасної держави, то і сама держава виглядає все більш архаїчно та проблемно — невиправданим і обтяжливим тягарем для суспільного життя.

Це особливо відчутно у соціальних устроях (як-от сучасна Україна), в яких рівень одержавлення та бюрократичного контролю різних сфер суспільного життя давно перетнув всі межі розумного. Щоб не бути голослівним, наведу індикативний показник у вигляді рівня економічної свободи в країні. За цим критерієм Україна лише у 2021 році вийшла з категорії найбільш економічно невільних країн світу, зайнявши 112 місце зі 165. А от за останніми даними звіту «Економічна свобода у світі»

канадського Інституту Фрейзера (основна світова інституція, яка досліджує це питання) вона посідає 150 зі 165 місце у світі (Економічна свобода у світі, 2024). Навіть зважаючи на негативний вплив війни, маємо прикрий, якщо не сказати ганебний факт. Іншим прикладом є практика подолання тоталітарного минулого з його репресивністю, диктатом тощо. Нема сумнівів, що для продуктивного життя суспільство потрібно скинути тоталітарну шинель. Однак гучний процес декомунізації, у вигляді якого це здійснюється, інколи навіює підозру, що це насправді прикриття якраз для збереження тоталітарних реліктів. Один приклад: в жакливій, тоталітарній Україні з її суцільним контролем всього і вся партійним і державним апаратом, було аж 60 тисяч чиновників на 50 мільйонів населення (і це в докомп'ютерну добу!). На сьогодні чиновників в 6(!) разів більше, населення менше на понад 20%, а сучасні засоби діловодства в інформаційну епоху відрізняються від радянської доби як політ у космос від сільського воза. Звісно, прибирати пам'ятники та перейменовувати вулиці значно легше, ніж скоротити лави чиновників. Але коли перше робиться *замість* другого, то це виглядає як свідома політика самозаспокоєння суспільства чи навіть його прямий обман. І обманює українське суспільство — народ України — саме держава, щоб приховати своє панування, свою неефективність і просто власний корисливий інтерес.

Не будемо наразі продовжувати лінію обґрунтування все більшої проблемності держави в умовах сьогодення. Це стосується, звісно, аж ніяк не самої України, проблема має глобальний, всепланетний масштаб. Принагідно вкажу лише два виміри ситуації. Перший — це роль інформаційних технологій та штучного інтелекту в забезпеченні адміністрування суспільного життя. Вже на сьогодні не має принципового технічного утруднення в тому, щоб одну з головних функцій нинішньої держави — сплату податків — обслуговувала б інформаційна система, керована ШІ, а не одна з найкорумпованіших і витратних структур держуправління — податкова служба. Зважаючи на електронний документообіг, сплата податків могла б бути переведена в автоматичний режим, що не тільки б істотно зменшило бюджетні витрати, а й головне — сприяло б відчутному оздоровленню соціального середовища та зекономило б величезну кількість енергії, часу, зусиль, які з'їдаються нинішньою системою.

Другий чинник — це субсидіарне розподілення нормативності. Певні сфери життя мають впорядковуватися загальним законам та відповідним державним інститутам. Але величезний масив соціального існування має впорядковуватися та вноrmовуватися на «місцевому рівні», в межах громади. Зрештою, так історично переважно й було — і самоврядування міст (муніципіїв), громад і тим паче провінцій дають яскраві приклади цього з часів античності, Римської імперії. Тільки політичне прагнення до владарювання, особливо з часів модерних централізованих

держав, істотно змінило цей досить природний розподіл функцій управління. Для порівняння: в тій же Римській імперії, в часи населення її понад 50 млн людей, весь державний апарат чиновників складав близько 30 тисяч осіб (без усіх сучасних засобів пересування, зв'язку, обробки інформації тощо). І за таких умов постала найвидатніша й найуспішніша держава в історії людства.

Нашим завданням не є окреслити риси утопії бездержавного суспільства. Нас цікавить лише вказаний тренд зростаючої непродуктивності держав в глобальному світі та, головне, пояснення нинішніх все більш інтенсивних та всеохопних конфліктів прагненням держав до збереження своєї визначальної ролі в організації соціальності. Звісно, було б помилково редукувати все до однієї причини, діє цілий комплекс гетерогенних чинників. Однак серед доволі очевидних свій істотний вплив справляє і ця, яка є прихованою і зазвичай не враховується. Ключова теза така: мирне, впорядковане життя все відчутніше оприявнює неефективність, надлишковість, зрештою зайвість держави. На противагу цьому зростаючий рівень насильства, конфлікти та протистояння, тероризм і тим більш війни, стають живильним середовищем для зростання ролі держави. Прослідкувати це в режимі конкретних детермінацій з одного боку непросто, з іншого — цілком ясно і очевидно. Це чітко оприявнила вже пандемія ковіду, яка за своїм ефектом реактуалізації держави цілком співставна зі світовою війною.

Великі катаклізми повертають світ в режим масових мобілізацій різного ґатунку — ресурсних, військових, пропагандистських. Це ті ситуації дій, що потребують великих централізованих заходів, в яких держава почувається найбільш впевнено та легітимно. Подібну потужну інверсію до минулої історичної доби мобілізацій спостерігаємо наразі, коли відроджується здавалося б цілком віджила логіка біполярного світу та глобальних блоків. Це не лише очевидний зворотний рух, який суперечить вимогам та лінії поступу глобальної дійсності. Водночас таке зростання конфліктності та насильства демонструє світову кризу нормативності та незадовільний стан світового політико-правового порядку. Попри апеляції до певних ідейних засад (як от невіддільні права людини), насправді виявилось, що загальновизнаної нормативності, якій би підпорядковувалися міжнародні відносини (й передусім відносини держав) просто не існує. Вона має переважно декларативний характер, що красномовно засвідчує діяльність ООН. Реальною основою міжнародних стосунків був і залишається принцип балансу сил. Очевидно, що баланс сил ніколи не здатен забезпечити стійкий та тривалий міжнародний порядок. Навіть якщо сам по собі стан справ, що впливає з цього балансу сил є цілком задовільним, це лише певна *ситуація*, а не стала *нормативність*. Принципову відмінність суцього від належного не треба поясню-

вати. Відтак перед людством постає велике історичне завдання напрацювати реальну систему нормативності, яка б уможливила продуктивний розвиток глобальної дійсності та підпорядкувала сферу міжнародних стосунків принципу права, а не сили. Це водночас є найдієвішим виявом волі до миру.

ДЖЕРЕЛА

- Економічна свобода у світі*. (2024). Звіт Інституту Фрейзера. Взято з: <https://forbes.ua/news/ukraina-povernulasya-do-grupi-naybilsh-ekonomichno-nevilnikh-krain-zvit-institutu-freyzera-16102024-24204>
- Клаузевіц, К. (2018). *Природа війни*. Харків: Vivat.
- International Military Tribunal (Nuremberg), Judgment of 1 October 1946*. Взято з: https://crimeofaggression.info/documents/6/1946_Nuremberg_Judgement.pdf
- Kant, I. (2015). *Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf*. Berlin: Edition Holzinger.
- Lorenz, K. (1983). *Das sogenannte Böse: Zur Naturgeschichte der Aggression*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

Одержано 01.12.2024

Прийнято до друку після рецензування 25.02.2025

Підписана до друку 12.03.2025

REFERENCES

- Clausewitz, K. (2018). *Die Natur des Krieges*. [In Ukrainian]. Kharkiv: Vivat. [=Клаузевіц 2018]
- Economic Freedom in the World*. (2024). Fraser Institute Report. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://forbes.ua/news/ukraina-povernulasya-do-grupi-naybilsh-ekonomichno-nevilnikh-krain-zvit-institutu-freyzera-16102024-24204> [=Економічна свобода 2024]
- International Military Tribunal (Nuremberg), Judgment of 1 October 1946*. Retrieved from: https://crimeofaggression.info/documents/6/1946_Nuremberg_Judgement.pdf
- Kant, I. (2015). *Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf*. Berlin: Edition Holzinger.
- Lorenz, K. (1983). *Das sogenannte Böse: Zur Naturgeschichte der Aggression*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

Received 01.12.2024

Accepted for publication after review 25.02.2025

Signed for printing on March 12, 2025

Serhii PROLEIEV,

Dr. Habilitated, Professor,

Head of the Department of Philosophy of Culture,

Ethics, and Aesthetics, H.S. Skovoroda Institute of Philosophy,

National Academy of Sciences of Ukraine,

4, Triokhsviatytska, Kyiv, 01001

uffon@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1563-712X>

WAR AND PEACE AS MORAL IMPERATIVES OF MODERNITY

The article examines war and peace as dimensions of the existence of the global world. They outline the situation of civilizational choice, which will either enable the productive development of planetary humanity or lead humanity to catastrophe. War is defined as a

fatal strategy, which has always had an extraordinary character despite the prevalence of the phenomenon of war. The fatality of war is determined doubly. First, by the fact that in the end all participants in the war lose: there are no winners in war, since participation in war destroys the potential for development. Second, by the fact that war generates human alienation and the destruction of normativity. This effect is revealed through the analysis of two processes of deformation of human existence: depopulation of man and devaluation of values. The basis for the answer to the question “how is modern war possible?” becomes the justification of the global crisis of normativity that is unfolding in global reality. Modern war has already acquired a global character, despite the fact that the theaters of military operations — in Ukraine and the Middle East — are still local. Its specificity is revealed through the challenge to three obvious facts of war, which are inherent in its customary understanding. The first obvious fact is the classical understanding of war as a political instrument (“the continuation of politics by violent means”). In contrast, it is argued that in certain historical periods, war can become an end in itself and become an established way of life for societies; we must be prepared for the fact that global humanity is now entering such a period. The second obvious fact is military actions themselves. However, the real basis of war is the growth of the role of violence in people’s lives, which follows from the primacy of interests over values. The origin of war is the destruction and replacement of values by interests. The third obvious fact is the consequences of war. These are not only undoubted destruction and death, but also the depopulation of man. Manic ideocratic regimes, retrograde strategies of globalism, and the state’s struggle for its existence are highlighted as triggers of contemporary war.

Keywords: *war, peace, global world, crisis of normativity, devaluation of values, state.*